

Binnengekomen stukken

Sociaal vuil en schoon:
Antropologische opmerkingen bij incontinentie

Incontinentie door een andere bril

Voor alle gezondheidsklachten en kwalen geldt dat het lijden dat zij veroorzaken door sociale omstandigheden vermeerderd wordt. De fysieke pijn of beperking is soms slechts een fractie van wat de betrokkene als werkelijk pijn of beperking ervaart. Het is de maatschappij, en de directe omgeving in het bijzonder, die vaak de hevigste pijn veroorzaken. Of, om het iets genuanceerder te zeggen, het is de perceptie van en anticipatie op de reactie van de omgeving die de ergste pijn doen, het meest beperken.

Dat geldt niet voor alle kwalen en klachten in dezelfde mate. Een onschuldige verkoudheid of een gebroken been hebben minder sociale gevolgen dan een ziekte als AIDS of een geestelijke beperking, maar toch: iedere kwaal heeft een sociale dimensie. Ziekte en handicap leiden altijd tot een zekere mate van isolement en marginalisering. Voor incontinentie geldt die sociale complicatie in extreme mate. Waarom? Wat is het dat incontinentie tot zulk ondraaglijk lijden maakt? Zo ondraaglijk dat voor zieke en verzorger incontinentie een breekpunt kan zijn, het 'einde'? Het is mijn indruk dat deze dramatische reactie op incontinentie wereldwijd voorkomt. "Als ik incontinent word, dan hoeft het voor mij niet meer.

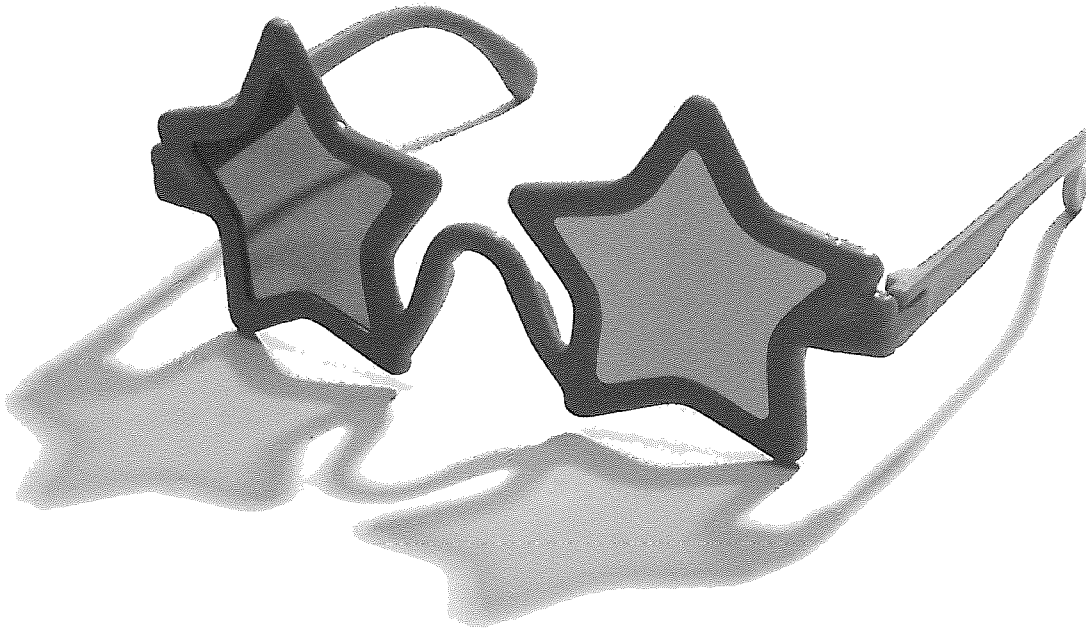
De vraag naar het waarom van deze ondraaglijkheid lijkt overbodig. Iedereen weet dat incontinentie ongeveer het meest pijnlijke is dat iemand kan overkomen, hoewel het in strikt fysieke zin helemaal geen 'pijn' hoeft te doen. Incontinentie maakt iemand vuil en afstotelijk en leidt tot stigmatisering, identiteitsverlies. De zieke voelt zich beroofd van een zijn meest essentiële menselijke eigenschappen: controle over ontlasting en vermogen tot lichamelijke hygiëne. Hij verliest een van de eerste dingen die hij als klein kind geleerd heeft en die hem tot 'mens' maakten: zindelijkheid.

Maar waarom is het verlies van dit vermogen zo ontluisterend en ondraaglijk, veel meer dan bijvoorbeeld het verlies van het vermogen te spreken, te lopen of zelfstandig te eten? De vraag lijkt opnieuw overbodig; het antwoord is bekend: omdat ontlasting vies is. Maar waarom is ontlasting vies? Weer zo'n zinloze vraag. Omdat het ontlasten is, natuurlijk. Menselijke ontlasting is van nature vuil en als ontlasting onbeheersbaar wordt, wekt zij angst en afschuw op. Dat is het algemene beeld van ontlasting en incontinentie. Ik wil daar echter enkele kanttekeningen bij plaatsen.

Wat is vuil?

De antropoloog Mary Douglas laat in haar bekende boek *Purity and Danger* op overtuigende wijze zien hoe gevoelens van afkeer en ongemak, ideeën over 'vuil', verbonden zijn met de meest wezenlijke aspecten van menselijke cultuur. De hoofdgedachte van haar boek is dat 'absoluut vuil' niet bestaat. Vuil is "matter out of place" en bestaat alleen "in the eye of the beholder". Vuil is een inbreuk op de goede orde ("Dirt offends against order", schrijft zij). Het verwijderen of vermijden van vuil is daarom een positieve handeling waarmee mensen hun omgeving trachten te beheersen. Het onderscheid tussen 'vuil' en 'schoon' is een daad van ordescheppen, van cultuur-productie. Met behulp van dat onderscheid kunnen mensen grenzen trekken, classificaties maken en besluiten nemen.

De culturele bruikbaarheid van het begrip 'vuil' is, volgens Douglas, instrumenteel en expressief. Zijn instrumentele waarde ligt in het feit dat een gemeenschappelijke angst en afkeer ten aanzien van vuil mensen bij elkaar houdt binnen één sociale en culturele orde. Tegelijkertijd behoren uitspraken over 'vuil' en 'schoon' tot de krachtigste expressies van culturele identiteit.

Een van de effectiefste manieren om het verschil tussen wij en zij, binnen en buiten, eigen en vreemd aan te geven, is dat te doen via de kwalificaties 'schoon' en 'vuil'.

Is vuil inderdaad een relatief begrip, zoals Douglas opmerkt? Hoe zit dat dan met menselijke uitwerpselen? Is ontlasting niet altijd en overal vies? Bestaat er een cultuur waar men er geen afkeer van heeft? Is er ooit zo'n cultuur geweest? Is ontlasting niet gewoon vies van zichzelf, waar het zich ook bevindt: in een luier, in een wc-pot, in het riool, of op een boterham? Deze voorbeelden suggereren al dat er bij ontlasting gradaties van vies-zijn bestaan. Ontlasting in het riool is gewoon vies maar op een boterham is het - althans voor de meeste mensen - buitengewoon smerig. In het laatste geval is het duidelijk 'out of place'. Maar waarom is ontlasting ook vies als het op zijn plaats is, in de wc-pot of - even later - in het riool? Zou het volgens Douglas dan niet juist 'schoon' moeten zijn?

Ik weet niet of Douglas ooit op deze vragen gereageerd heeft, maar ik zou daarop het volgende antwoord geven. Strikt genomen is ontlasting die zich het riool bevindt schoon; het is waar het hoort te zijn. Hoe komt het dat we ontlasting toch als vuil blijven zien, terwijl het op de juiste plek ligt? Omdat ontlasting niet alleen in ruimtelijke zin 'opgeborgen' hoort te zijn maar ook in sociaal opzicht. Ontlasting is een intiem product waar men zich privé van ontdoet en waar men verder ook geen mededelingen over doet. Ontlasting ter sprake brengen in een conversatie of er over schrijven, zoals nu gebeurt, is dus ook een "matter out of place", een verstoring van de goede orde, een inbreuk op de etiquette. Ontlasting die veilig weg is, uit het zicht, uit de gedachte, is 'schoon' omdat zij niet bestaat. Ontlasting waarover gesproken wordt, is echter vuil.

Sociaal vuil

In Douglas' betoog wordt "out of place" vooral gezien in zijn letterlijke betekenis: schoenen op de tafel zijn vies, want ze horen onder de tafel. Maar waarom zijn ze op de tafel vies? Omdat mensen op die tafel dingen doen die ze onverenigbaar vinden met de aanwezigheid van schoenen op die zelfde plek. Wie doorvraagt naar het waarom van al of niet 'op-zijn-plaats-zijn' komt uiteindelijk altijd uit bij mensen. Dat geldt voor alles wat in een cultuur bestaat en beoordeeld wordt: goed tegenover slecht, mooi tegenover lelijk, waar tegenover onwaar, eetbaar tegenover oneetbaar, schoon tegenover vuil; het is altijd vanwege mensen die iets 'vinden'.

Alles bestaat "in the eye of the beholder". Niet is wat het is gewoon omdat het zo is. Dat geldt zelfs heel bijzonder voor menselijke ontlasting. Het vieze van ontlasting en de weerzin ertegen zijn sociale constructies. De enige manier om dat te 'bewijzen' is voorbeelden aan te dragen van sociale situaties waarin ontlasting niet vuil gevonden wordt.

Mensen hebben zelden afkeer van hun eigen ontlasting. Niemand vlucht vol walging het toilet uit waar hij zojuist zijn behoefte heeft gedaan. Niemand zit met dichtgeknepen neus op het toilet om zijn eigen stank niet te ruiken. Integendeel, zou ik bijna zeggen. Klassieke Nederlandse toiletten met hun plateautje bieden zelfs de mogelijkheid nog even in het gezelschap van de eigen ontlasting te blijven vertoeven en er een blik op te werpen. Iedereen in mijn omgeving die ik daar naar vroeg, bevestigt dat hij dat inderdaad doet. Het is een geruststellende gedachte te weten dat de ontlasting er goed uitziet, want, zoals een oude oom mij ooit verzekerde, "Als je drol goed is, is er niets met je aan de hand."

⊕ Binnengekomen stukken

Een kleine stap verder is de ontlasting van een pasgeboren kind. Ik heb vele moeders, in verschillende landen, gevraagd of ze een afkeer hebben van de poep van hun baby. Die afkeer bleek niet te bestaan. Ze konden mij ook goed uitleggen waarom ze de ontlasting van hun kind niet vies vonden: het kind is nog onschuldig en hulpeloos, geheel afhankelijk van de moeder. Het schoonmaken van haar kindje was voor de moeder het uitdrukken en beleven van haar zorgzaamheid. Ze deed het graag. Het kind voelde nog aan als een deel van zichzelf. Je zou kunnen zeggen dat ze zichzelf schoonmaakt als ze haar kind verschoont. Een paar maanden geleden zat dat kind immers nog in haar eigen lichaam. Maar, voegden ze eraan toe, naarmate het kind ouder wordt, gaat zijn ontlasting meer tegenstaan. Naarmate het kind 'vreemder' wordt, verder weg groeit van zijn moeder, wordt zijn ontlasting viezer.

Voor vaders ligt het iets gecompliceerder, maar de notie van 'vreemdheid' in de vorige alinea helpt ons ook te begrijpen hoe het bij vaders 'werkt'. Naarmate een vader dichter betrokken is bij de dagelijkse zorg voor zijn kind (en daarin verschillen culturen enorm), zal hij minder problemen hebben met de ontlasting van zijn kind. De 'geëmancipeerde' vaders die ik sprak, reageerden hetzelfde als de moeders.

Nog een stapje verder is de ontlasting van een geliefde of partner (uiterst relevant als we het over incontinentie hebben). Daar lopen de reacties op mijn vraag verder uiteen. Ik vroeg een jonge vrouw in Bangladesh die me kort tevoren had gezegd dat ze niet vies was van de ontlasting van haar baby, omdat ze van het kind hield, hoe dat zat met de ontlasting van haar geliefde. Ze aarzelde en schoot in de lach. Ze had daar nooit over nagedacht. Uiteindelijk gaf ze toe dat ze daar meer moeite mee zou

Een hond kan er niets aan doen, is onschuldig maar voor de buurman geldt dat niet.

hebben, maar ze wist het niet zeker. Ze had dat nog nooit 'aan de hand' gehad. Het was een groepsdiscussie en anderen begonnen hun mening te geven.

Ze varieerden van 'geen probleem' tot afschuw (gepaard gaand met bijpassende kreten). Het zou te ver gaan om te concluderen dat degenen die het 'dichtst' bij hun partner/geliefde staan de minste afkeer hebben van diens ontlasting (het ligt ingewikkelder), maar we mogen wel een stukje in die richting denken. Het totaal delen in elkaars intimiteit, zo mag men verwachten, sluit in dat men niet vies is van de ander. Diverse lichaamsfuncties en -substanties worden immers zonder problemen gedeeld: men kust elkaar, eet van hetzelfde bord, drinkt van hetzelfde glas, bedrijft de liefde...

De eensgezindheid is weer helemaal terug als ik mensen vraag hoe ze zouden reageren op de ontlasting van een ander persoon, bijvoorbeeld de buurman. Luide kreten van afschuw zijn gewoonlijk het antwoord: absoluut onverdraaglijk. Soms vraag ik dan: stel je vindt een drol precies voor je deur; maakt het verschil of die afkomstig is van een hond of van de buurman? Opnieuw luide kreten: de drol van de buurman is duizendmaal smeriger. Waarom? De ander kijkt mij verbaasd aan: dat spreekt toch vanzelf? Ja, het spreekt vanzelf, maar toch is het niet zo gemakkelijk uit te leggen. Een hond kan er niets aan doen, is onschuldig (net als een baby) maar voor de buurman geldt dat niet.

Ik herhaal mijn vraag: waarom is de ontlasting van de buurman zo vies? Uiteindelijk worden we het eens: dat komt omdat ik niet geconfronteerd wens te worden met iets van hem dat zo intiem is als ontlasting. Ik ben niet intiem met hem, dus ik wens ook zijn ontlasting niet te zien. Kortom: de ontlasting van de buurman op mijn stoep is een ongewenste intimiteit. ▶

Binnengekomen stukken

Zo zou ik door kunnen gaan. Waarom is de drol van mijn hond minder vies dan die van mijn buurmans hond? Waarom is de ontlasting van de baby van iemand anders vies en die van mijn eigen kind 'schoon'? Waarom hebben kinderen vaak grote moeite met de ontlasting van hun bejaarde ouders? Waarom hebben sommige verpleegkundigen wel en andere geen probleem met de ontlasting van de patiënt die ze verzorgen? Waarom is de ontlasting van een onbekende minder vies dan die van een mij bekend persoon?

Het lijkt dat de sleutel tot de antwoorden op deze vragen ligt in de ervaring van gewenste en ongewenste intimiteit. Ontlasting wordt viezer als het sociaal gezien meer 'misplaatst' is. Wat wel of niet 'in orde' is, ligt niet vast maar hangt af van de personen die er mee te maken hebben en van hun relatie tot elkaar. De ontlasting van de buurman vormt misschien helemaal geen probleem voor diens partner.

Incontinentie

Terug naar het begin. Voor incontinentie gelden bovenstaande overwegingen uiteraard ook, maar er komt nog iets bij. Er is niet alleen sprake van mogelijke afkeer bij degene die geconfronteerd wordt met de ontlasting van de incontinentie persoon. We moeten ook de ervaring van de incontinentie zelf in beschouwing nemen. Mensen anticiperen op hoe anderen zullen reageren hun ontlasting. De ervaring van een openbaar toilet is iedereen bekend. De gedachte dat iemand anders onmiddellijk na mij gebruik zal maken van het toilet waar de lucht van mijn ontlasting nog hangt, maakt mij zenuwachtig. Ik bedenk een manier om de confrontatie van die ander met mijn intimiteit te voorkomen, bijvoorbeeld door een tijdje te wachten tot iedereen weg is of minstens tot de lucht een beetje is opgetrokken. Dat voorbeeld is waarschijnlijk te vergelijken met de vele malen meer directe en ongemakkelijke ervaring van een incontinentie persoon die moet toestaan dat een ander zijn ontlasting opruimt. Vooral in het begin is die ervaring misschien nog moeilijker voor de incontinentie dan voor degene die hem verzorgt.

Alles went, beweert men. Na een zekere periode wordt de situatie waarin deze persoon mij verzorgd en schoonmaakt gewoner en verdraaglijker. Er groeit een soort vertrouwensrelatie. Het delen van deze intimiteit wordt meer 'gewenst', maar de angst en schaamte keren terug als een ander deze taken overneemt.

Tot besluit

Ik begon deze beschouwing met de opmerking dat alle kwalen en klachten gepaard gaan met sociaal lijden en dat dat in hevige mate geldt voor incontinentie. Vervolgens heb ik getracht onder woorden te brengen waarom dat zo is. Mijn betoog kwam erop neer dat ervaringen van vuil en afkeer die dit lijden verergeren sociaal geconstrueerd worden. Maar als dat zo is, zou het ook mogelijk moeten zijn reinheid op sociale wijze te construeren en afkeer te vervangen door affectieve zorg. Vuil ligt immers niet vast, het hangt af, zoals gezegd, van menselijke relaties.

Toen ik met een groepje Aziatische en Afrikaanse studenten over ontlasting en vuil sprak, ontspan zich - zoals altijd - een levendige discussie. Er was echter een vrouw, uit de Filippijnen die niets zei, terwijl haar ogen zich met tranen vulden. Iemand vroeg haar waarom ze huilde. Ze vertelde dat haar man drie maanden geleden was overleden na een lange ziekte. Een jaar lang had ze dag en nacht voor hem gezorgd. Hij was incontinent, maar ze had dat nooit afstotend gevonden; integendeel, het schoonmaken van haar zieke hulpeloze geliefde had ze altijd het 'mooiste' gevonden wat ze voor hem kon doen. Er viel een stilte in het klaslokaal en ik zag dat verschillende anderen ook natte ogen kregen.

Ontlasting kan mooi en rein zijn.

Sjaak van der Geest

Hoogleraar Medische Antropologie
Universiteit van Amsterdam